

<https://helda.helsinki.fi>

Poistoja. Lisäyksiä. Liimauksia. : Kirjoituskoneen asema Joel Lehtosen kirjoitusprosessissa

Pulkkinen, Veijo

2019-12-18

Pulkkinen , V 2019 , ' Poistoja. Lisäyksiä. Liimauksia. Kirjoituskoneen asema Joel Lehtosen kirjoitusprosessissa ' , Synteesi : taiteidenvälisen tutkimuksen aikakauslehti , Vuosikerta. 37 , Nro 1-2 , Sivut 66-85 .

<http://hdl.handle.net/10138/324478>

---

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

VEIJO PULKKINEN

POISTOJA. LISÄYKSIÄ. LIIMAUKSIA.

Kirjoituskoneen asema Joel Lehtosen kirjoitusprosessissa

Joel Lehtonen (1881–1934) oli kyltymätön revisioija: ankara viimeistelijä, joka näki aina tekstissään jotakin parantamisen varaa (Kivimaa 1974, 50). Asian laita ei kuitenkaan aina ollut näin, vaan hänen uhmakas nuoruuden tuotantonsa, jota Lehtonen itse kutsui ”hurjiksi tekeleikseen” ja ”helvetin hullutuksiksi”, on pikemminkin kirjoitettu, nopeasti, improvisoiden, ikään kuin kerralla valmiiksi (Tarkiainen 1940, 7–8; Sarajas 1965, 42).¹ Nuoren neron hybris karisi pian *Mataleenan* (1905) julkaisemisen jälkeen, jolloin kirjoitusprosessin ohella muuttui myös tyyli: itsekeskeinen dekadenssi vaihtui realismiksi tai runolliseksi realismiksi, kuten Pekka Tarkka sitä luonnehtii (Tarkka 2009, 192–197, ks. myös Pennanen 1982, 157; Sarajas 1965, 44–48). Uusi tyyli vaikuttaa olleen kytköksissä uuden kirjoitustavan kanssa, jossa nopeus vaihtui hitauteksi, kypsyttelyksi, hovilukijoiden kuunteluksi ja kirjalliseksi yhteistyöksi. Kirjoitusprosessi muuttui myös kirjoitusvälineiden osalta, sillä Lehtonen alkoi käsin kirjoittamisen ohella sanella käsikirjoituksiaan konekirjoittajalle.

Hyvä esimerkki myöhemmän Lehtosen kirjoitusprosessista on vuonna 1925 ilmestyneen *Punainen mies* -romaanin käsikirjoitus (SKS KIA, Joel Lehtosen arkisto. *Punainen mies*. Romaanin käsikirjoitus. Kotelo 2. Jäljempänä PMK). Teos on jälkimäinen osa Suomen sisällissotaa ja sitä välittömästi edeltänyttä aikaa kuvaavasta romaanikaksikosta, josta ensimmäinen nimeltään *Sorron lapset* ilmestyi vuonna 1923. *Punaisen miehen* käsikirjoitus on Lehtosen konekirjoittajalle sanelema puhtaaksikirjoitettu käsikirjoitus, jota on käytetty painetun tekstin ladontaan. Tähän käsikirjoitukseen Lehtonen on tehnyt sanelun jälkeen vielä lukuisia muutoksia käsin. Tarkastelen tässä artikkelissa *Punaisen miehen* käsikirjoitusta geneettisestä eli teosten syntyprosessia tarkastelevasta näkökulmasta. Tarkoitukseni on hahmottaa varttuneemman Lehtosen kirjoitusprosessia ja erityisesti kirjoituskoneen asemaa siinä.

Kirjoituskoneen ja kirjallisuuden suhdetta on tutkittu varsin vähän ottaen huomioon, että kirjoituskone oli sadan vuoden ajan keskeinen väline, jolla kirjallisuutta tuotettiin. Mediatutkimuksen piirissä kirjoituskonetta on tarkasteltu yleisemmästä sosiologisesta ja mediahistoriallisesta näkökulmasta, esimerkiksi Marshall McLuhanin ja Friedrich Kittlerin tunnetuissa tutkimuksissa.² He alleviivaavat melko yksipuolisesti kirjoituskoneen osuutta kirjallisuuden modernismin ja modernin tekijäkäsityksen syntyyn (McLuhan 1964, 259–260, 262; Kittler 1990, 195; 1999, 202–204).

Kirjoituskoneen ja kirjallisuuden suhteesta saa monipuolisemman kuvan, kun tutkitaan geneettisestä näkökulmasta, miten kirjailijat ovat konkreettisesti käyttäneet kirjoituskoneita. Edelläkävijä tällä saralla on Catherine Viollet (1997, 1999; 2003; 2009). Hän on kiinnittänyt huomiota siihen, että geneettisessä kritiikissä on suhtauduttu väheksyvästi konekirjoitusaineistoihin. Viollet arvelee asenteen johtuvan siitä, että koneella kirjoitetut käsikirjoitukset on mielletty osaksi viimeistelyvaihetta eli tekstin puhtaaksi kirjoittamista (Viollet 1997, 12).

Geneettisessä kritiikissä keskeisin tutkimuskohde on yleensä työkäsikirjoitus, joka dokumentoi tekstuaalisatioksi tai kirjoitusvaiheeksi kutsuttua vaihetta (Biasi 1990, 15–17; 1996, 26–27, 29). Se on pitkäkestoinen ja monipolvinen työvaihe, jossa teos muuttuu suunnitelmasta ja ideasta tekstiksi erilaisine versioineen. Kuten Viollet toteaa, monet kirjoittajat ovat kuitenkin käyttäneet kirjoituskonetta kirjoitusprosessin alusta asti. Moni kirjoittaja on myös vaihtanut kirjoitusprosessin eri vaiheissa kynän kirjoituskoneeseen ja toisin päin (Viollet 1997, 12–14).

Joel Lehtonen hyödynsi kirjoituskonetta viimeksi mainitulla tavalla. Hän ei tosin kirjoittanut itse koneella, vaan saneli tekstin konekirjoittajalle samaan tapaan kuin Henry James (1843–1916) tai Olavi Paavolainen (1903–1964) (Riikonen 2014, 226). Jamesin kirjoitusprosessista tiedetään, että hän luonnosteli myöhäisvaiheessaan tekstin suullisesti (Bosanquet 2006, 34–35; Schilleman 2013). Lehtonen sen sijaan kirjoitti käsikirjoituksen aluksi kokonaan käsin ja saneli tekstin työkäsikirjoituksen pohjalta. Erityistä Lehtosen kirjoitusprosessissa on se, että vaikka konekirjoittajalle sanelun tarkoituksena oli tuottaa puhtaaksi kirjoitettu käsikirjoitus, se ei merkinnyt käsikirjoituksen viimeistelyä. Se oli vain välivaihe, minkä jälkeen Lehtonen jatkoi käsikirjoituksen revisiointia käsin.

Soveltamalla geneettisen kritiikin teoriaa ja käsitteistöä hahmotan aluksi yleisemmin Lehtosen kirjeiden valossa hänen kirjoitusprosessiaan ja kirjoituskoneen asemaa siinä. Lehtosella oli useita hovilukijoita, joita hän pyysi korjaamaan, kommentoimaan ja ehdottamaan muutoksia käsikirjoituksiinsa. Merkittävin yhteistyökumppani oli Sylvia Avellan (1870–1920), jonka kanssa Lehtonen oli kirjeenvaihdossa yli kymmenen vuoden ajan. Avellan avusti Lehosta etenkin teosten naishenkilöiden kirjoittamisessa. Kirjeissään Lehtonen selostaa usein teostensa kirjoitusprosessien käänteitä, mistä on apua hänen käsikirjoitustensa analysoinnissa.

Artikkelin loppupuolella tarkastelen *Punainen mies* -romaanin käsikirjoituksen revisiointia. Kirjailijan tästä työvaiheesta on säilynyt koneella puhtaaksi kirjoitettu käsikirjoitus, joka sisältää erittäin paljon käsin tehtyjä muutosmerkintöjä. Osa muutoksista on oletettavasti tehty tekstiin Lehtosen sanellessa käsikirjoitusta konekirjoittajalle, mutta suurin osa on myöhemmässä vaiheessa tehtyjä revisioita.

Käytän käsikirjoituksesta tekemissäni transkriptioissa seuraavia merkintätapoja: Kursivoimaton groteski merkitsee kirjoituskoneella kirjoitettua tekstiä. Yliviivaus merkitsee kirjoituskoneella tehtyä ~~poistoa~~. Aaltosulkeilla on merkitty koneella tehdyt {lisäykset}. Kursivoidulla mustalla antiikvalla on merkitty mustalla musteella käsin tehdyt *muutokset*. Kursivoidulla harmaalla antiikvalla on merkitty punaisella musteella käsin tehdyt *muutokset*. Kaarisulkeilla on merkitty käsin tehdyt (poistot). Kulmasulkeilla on merkitty käsin tekstiin tehdyt <lisäykset>. Pidempien lisäysten kohdalla kulmasulkeiden välissä on numero, joka ohjaa kyseiseen lisäykseen sivun marginaalissa. Hakasulkeiden sisällä oleva [sana] tarkoittaa epäselvää sanaa, jonka tulkinta on epävarma. Hakasulkeiden sisällä oleva

[x] viittaa tekstiin, josta ei saa lainkaan selvää. Alleviivattu *teksti* on kirjoitettu lyijykyntällä. Risuaidoilla on merkitty kohta, josta #teksti# on siirretty. Asteriskein on merkitty kohta, jonne *teksti* on siirretty.

Kirjeitä kirjoittamisesta

Kirjoitusprosessit ovat yksilöllisiä. Ne vaihtelevat kirjoittajasta toiseen, mutta myös saman kirjoittajan eri teosten kirjoitusprosessit voivat olla hyvin erilaisia muun muassa tekstin lajityypistä riippuen. Tekijän kirjoituskäytännöt voivat myös muuttua ajan saatossa. Aaro Hellaakoski (1893–1952) esimerkiksi käytti pitkään hyväksi korjausvedosvaihetta viimeistelessään runojaan, mutta hankittuaan kirjoituskoneen 1940-luvun alussa hän ryhtyi viimeistelemään kokoelmansa sen avulla (Hellaakoski 1964, 57; Pulkkinen 2019). Kirjoitusprosessin yksilöllisyydestä huolimatta siitä voidaan erottaa kolme päävaihetta, jotka esiintyvät lähes kaikissa julkaistaviin teoksiin tähtäävissä kirjoitusprosesseissa. Näitä ovat valmisteluvaihe, kirjoitusvaihe ja viimeistelyvaihe. Näiden kolmen vaiheen lisäksi voidaan ottaa huomioon myös julkaisuvaihe, jossa tekijä esimerkiksi revisioi kertaalleen julkaistun teoksen tekstiä uutta laitosta varten (Biasi 1990, 12; 1996, 31; Grésillon 1994, 100).

Joel Lehtosen kirjeenvaihto tarjoaa oivallisen *eksogeneettisen* aineiston jonka avulla voi hahmottaa hänen kirjoitusprosessiansa yleispiirteitä. Eksogeneettisellä aineistolla tarkoitetaan lähteitä, jotka eivät varsinaisesti ole teoksen syntyprosessin tuotteita, vaan esimerkiksi tekijän tai muiden henkilöiden kuvauksia teoksen syntyprosessista. Vastaa- vasti teoksen syntyprosessin aikana syntyneitä dokumentteja, kuten luonnoksia, työkäsi- kirjoituksia ja korjausvedoksia nimitetään *endogeneettiseksi* aineistoksi (Debray Genette 1979, 24). Raja eksogeneettisen ja endogeneettisen aineiston ja tutkimuksen välillä voi olla häilyvä, kuten Pierre-Marc de Biasi on todennut (Biasi 1996, 46). Näin on laita myös Lehtosen kirjeiden kohdalla, sillä hän työsti usein teoksiaan hovilukijoidensa kanssa kirjeenvaihdon välityksellä.

Suurin osa Lehtosen kirjeistä on julkaistu Pekka Tarkan toimittamissa kokoelmissa *Putkinotkon herra. Kirjeitä 1907–1920* (1969; jäljempänä PH) ja *Kirjeitä* (1989; jäljempänä K). Edelliseen on koottu Lehtosen Sylvia Avellanille lähettämät kirjeet. Lahden yhteiskoulun rehtori Niilo Avellanin (1868–1938) puoliso Sylvia Avellan (os. Renqvist) oli Lehtosen ystävä ja rakastettu, joka osallistui myös merkittävällä tavalla usean Lehtosen teoksen syntyyn. Jälkimmäisessä kokoelmassa on runsaasti Lehtosen hovilukijoilleen lähettämiä kirjeitä. Heitä olivat eri aikoina muun muassa kirjallisuudentutkija Viljo Tarkiainen (1879–1951), WSOY:n toimitusjohtaja Jalmari Jänntti (1876–1960) sekä kirjailijat Juhani Aho (1861–1921) ja Otto Manninen (1872–1950).

Valmisteluvaiheella tarkoitetaan teoksen kirjoittamista edeltäviä toimia, joissa tehdään esimerkiksi teoksen aihepiiriin ja henkilöihin liittyvää taustatutkimusta sekä suunnitellaan teoksen rakennetta. Valmisteluvaiheen aikana syntyy tavallisesti erilaisia muistiinpanoja sekä rakenne- ja juonikaavioita. Kirjeissään Lehtonen ei juurikaan puhu teostensa valmisteluvaiheesta muutoin kuin kertomalla suunnittelevansa tai pohdiskelevansa seuraavaa teostaan (ks. esim. PH 226; lyhenteitä seuraavat luvut viittaavat kirjeiden numerointiin). Jotakin Lehtosen valmisteluvaiheesta voidaan kuitenkin päätellä hänen Avellanin kanssa tekemästä yhteistyöstä.

Esimerkiksi kirjoittaessaan novelleja, joista osa päättyi *Myrtti ja alppiruusu* -koko-

elmaan (1911), Lehtonen pyysi Avellania ”fantiseeraamaan” hänelle novellin (PH 45; 12.8.1909). Tällä Lehtonen tarkoitti, että Avellanin tulisi luonnostella ja tehdä muistiinpanoja novellin henkilöhahmoista, kohtauksista ja dialogeista. Tämä oli ensimmäinen kerta, kun Lehtonen pyysi Avellanilta kirjoitusapua. Aiheena oli Rooman keisari Claudiuksen (10 eaa.–54 jaa.) kolmas vaimo Valeria Messalina (n. 17/20–48 jaa.). Kirjeessä Lehtonen mainitsee historiateoksia, joiden avulla voi tutustua aiheeseen, mutta tähdentää mielikuvituksen käytön ensisijaisuutta: ”Tiedätkö mitä taiteellinen luominen on? Se on tekijän asettumista henkilöidensä asemaan, heidän sisäänsä. Se on *hiukan* heidän väärentämistään” (PH 45).

Avellan auttoi Lehtosta erityisesti naistenhenkilöiden kuvaamisessa. Kirjeissään Lehtonen pyytää Avellania toistuvasti asettumaan henkilöiden asemaan ja kuvittelemaan kohtauksia, syventämään henkilöiden psykologista kuvausta, tutkimaan naisluonteita – mieluiten eläviä malleja – ja tekemään niistä muistiinpanoja, merkitsemään tunneseikkoja muistiin, ajattelemaan kokemiaan ja kuulemiaan tilanteita, luomaan liikkeitä, ulkonäköä, tunteita, elävöittämään aihetta ja tuomaan intohimo esiin (PH 55–57, 60, 73, 104, 106–107, 227; 17.11.1909–2.3.1915).

Avellan kirjoitti luonnoksia ja muistiinpanoja, joita hän lähetti Lehtoselle kirjeiden mukana tai luovutti henkilökohtaisesti tapaamisten yhteydessä. Etenkin Lehtosen ollessa ulkomailla tai esimerkiksi käännöstyön viedessä huomion oman teoksen kirjoittamiselta hän pyysi, ettei Avellan lähettäisi tekstejään yksitellen, sillä ne menisivät hänellä sekaisin ja hukkaan. Parempi oli koota ne esimerkiksi vihkoon ja lähettää samalla kertaa siinä vaiheessa, kun Lehtonen pääsisi taas kirjoittamaan teostaan (PH 106, 111, 112, 136; 5.1.1912–11.1.1913).

Avellanin muistiinpanot ja luonnokset eivät päätyneet Lehtosen teoksiin sellaisinaan, vaan hän hyödynsi niitä kirjoitusvaiheessa ”karsimalla käyttäen ja uudestaan luoden” (PH 229; [15.3.1915]). Kirjoitusvaiheessa teoksen idea konkretisoituu tekstiksi. Vaihe alkaa tavallisesti hahmottelemalla ja luonnostelemalla vaihtoehtoisia tekstiversioita. Tuloksena syntyy alustavia, keskeneräisiä ja pidemmälle kehiteltyjä luonnoksia ja työkäsitteitä, jotka tavallisesti ovat täynnä muokkausmerkintöjä (Biasi 1990, 15–17; 1996, 34–35, 39, 42). Lehtosen kirjoitusvaiheeseen sisältyi useita eri vaiheita. Se alkoi luonnostelulla, jonka pohjana olivat toisinaan Avellanin luonnokset ja muistiinpanot. Näistä syntyi Lehtosen sanoin ”luonnoksia”, ”skitsejä” ja ”tuhruja”, joita hän saattoi lähettää jo varhaisessa vaiheessa takaisin Avellanille ”katsottavaksi” ja ”korjattavaksi” (PH 57, 101, 106, 116; [8.]12.1909–23.2.1912).

Havainnollistava esimerkki on Helsingissä [8.] joulukuuta 1909 päivätty kirje, jonka mukana Lehtonen on ilmeisesti lähettänyt edellä mainitun ”Messalina”-novellin ensimmäisen version Avellanille eteenpäin työstettäväksi. Lehtosen antama ohjeistus heijastaa todennäköisesti myös hänen omaa kirjoitusprosessiaan, jonka eri vaiheissa kriittisen etäisyyden ottaminen tekstiin oli keskeistä:

Tässä lähetän sen tuhrun, jos sinua huvittaa. Kuten näet, ei siinä ole loppua; en osaa tehdä, se jää sinun huoleksi. Laadi ratkaisu, minkä parhaaksi näet. Muuten: tässä on tilaisuus sinun kehittää kaikki episodit eläviksi, ulkonäöistä, sielujen sisimpään saakka; käytä muistojasi, kokemuksiasi, kaikkea. Kiirettä ei pienintäkään, päin vastoin vaatisin sinun tekemään näin:

Ensin luet kerran läpi.
Sitten annat olla yhden päivän katselematta, ja sillä ajalla mietit kokonaispiirteitä.
Sitten luet taas läpi ja merkitset kokonaispiirteet.
Annat nyt taas seista [sic] ja mietit kaikenlaisia yksityiskohtia, mitä ikinä päähäsi pälkähtää. Merkitset ne paperille.
Lopuksi teet joka paikassa esityksen tulisemmaksi, tumma-värisemmäksi, hekulmalisemmaksi.
Noin kuukauden päästä voit palauttaa (PH 57).

Yksittäisten novellien lisäksi Lehtonen lähetti Avellanin työstettäväksi luonnoksia romaanien kohtauksista ja luvuista. Hän pyysi Avellania luonnostelemaan uusia henkilöitä, kohtauksia ja dialogeja myös kirjoitusvaiheen ollessa jo pitemmällä. Näiden tekstien pohjalta Lehtonen kirjoitti uusia luonnoksia tai lisäsi niitä olemassa oleviin luonnoksiin (PH 104; 30.12.1911). Tämä vaihe saattoi toistua useamman kerran. Kirjeenvaihdon lisäksi teosta työstettiin tapaamisten yhteydessä tai puhelimitse keskustellen (PH 114; [27.1.1912]). Lehtonen esimerkiksi luki ääneen käsikirjoitustaan ja korjasi ja lyhensi sitä samalla Avellanin kommenttien mukaan (K 172; päiväämätön kirje V. Tarkiaiselle).

Kun teos oli kokonaan luonnosteltu, Lehtonen kirjoitti käsikirjoituksen puhtaaksi. Viimeistään loppuvuodesta 1912 alkaen Lehtonen käytti tässä työssä apunaan konekirjoittajaa, jolle hän saneli käsikirjoituksensa. Saneleminen ei aina ollut vaivatonta. *Kerran kesällä* -romaanin (1917) tapauksessa Lehtosella olisi ollut parikin kirjuria käytettävissään, mutta hän ei saanut mistään vuokrattua kirjoituskonetta. Lopulta hän pääsi asumaan entisen konekirjoittajansa luokse noin viikoksi ja sanelemaan iltaisin käsikirjoitustaan puhtaaksi. Päivisin hän kirjoitti käsikirjoitusta puhtaaksi käsin konekirjoittajan ollessa päivätyössään. Ehkä juuri tämän kokemuksen myötä Lehtosen tuleva puoliso Lydia Thomasson (1889–1965) aloitti konekirjoituskurssin samana kesänä 1916 ja toimi jatkossa hänen konekirjoittajanaan (PH 270–272, 274; 20.6.1916–25.8.1916).³

Lydia Lehtonen on myöhemmin kertonut, ettei hänen miehensä sanelusta ollut helppo kirjoittaa: ”[H]än saneli hyvin nopeasti, teki korjauksia yhtenäen eikä antanut mielellään kirjoittajan kysellä tai pyytää toistoa” (*Itä-Savo* 24.5.1953). Sanelijana Lehtonen oli kärsimätön ja menetti helposti malttinsa, jos kirjoituskoneeseen tuli vika, joka keskeytti työskentelyn:

Eilen meni lisäksi koneen nauha epäkuntoon; hänen [Thomassonin] sitä korjaillessa hermostuin siihen kuhnusteluun ja jätin työn kesken. Se on niin kumma tuo naisten saamattomuus ja hitaus, huono ajatuksen juoksu; minä en jaksu sellaista sietää. Minä kun en oikein vielä ymmärrä, mitä heikkous ja sairaus on. Vaikeaa hänen on oppia kirjoittamaan oikein; tuntuu siltä kuin teitä naisia pitäisi aina kutittaa erotiikalla, ennenkuin te osaatte tehdä ”velvollisuutenne”, se on: harrasta työtä (PH 285; kirje Avelanille, 26.2.1917).

Lehtosen assosiaatio naisten työnteon ja erotiikan välillä tuo esille kirjoituskoneen seksuaalisen ulottuvuuden. 1800-luvun jälkipuolelta alkaen sihteerin tehtävissä työkentelevien naisten määrä kasvoi räjähdysmäisesti, minkä vuoksi kirjoituskone on nähty naisten emansipaation vertauskuvana. Friedrich Kittler tulkitsee tämän osoituksena kirjoituskoneen sukupuolieron kumoavasta ominaisuudesta. Kirjoituskone antaa hänen mukaansa naisille mahdollisuuden kirjoittaa, mikä oli ennen varattu vain miehille ja heidän kynilleen (Kittler 1990, 199, 351–352). Laura Jamesin mukaan tämä kirjoituskoneen

emansipatorinen luenta jättää huomiotta konekirjoittajien eksplisiittisen seksualisoimisen. Se näkyy paitsi kirjallisuudessa myös erityisessä pornografian lajissa, jossa enemmän tai vähemmän pukeutuneet naiset esiintyvät kirjoituskoneiden kanssa (James 2012, 93–93, 99–100).

Lehtosen motiivi käsikirjoituksen puhtaaksikirjoittamiseen saattoi olla tekstin etäännyttäminen. Violletin mukaan useat kirjailijat ovat kertoneet, että kirjoituskoneella kirjoittaminen auttaa heitä ottamaan etäisyyttä tekstiinsä ja näin suhtautumaan siihen objektiivisemmin (Viollet 1997, 16–17). Michel Butor (1926–2016) on määritellyt kirjoituskoneen merkitystä tekijän tekstin omistamisen halun kautta. Tekstin näkeminen ensimmäistä kertaa koneella kirjoitettuna tai painettuna etäännyttää tekijän tekstistä, mikä saa hänet haluamaan sen takaisin itselleen. Butor viittaa Michel de Montaignen (1533–1592), Honoré de Balzacin (1799–1850) ja Marcel Proustin (1871–1922) muutosmerkintöjä viliseviin korjausvedoksiin ja selittää revisiot yrityksinä ottaa käsistä karkaava teksti uudestaan haltuun tekemällä siitä entistä idiomaattisempi. Kirjoituskoneen painokirjaimia muistuttava kirjoitusjälki nopeuttaa tätä tekstin ja tekijän välistä dialogia (Butor 1981, 428; Plyley James 1985, 509).

Lehtosella kirjoituskoneen tai painokoneen jälki ei ehkä niinkään herättänyt omistamisen halua kuin viimeistelyn halua. Hän katsoi esimerkiksi runojen, novellien ja romaanikatkelmien julkaisemisen lehdissä helpottavan teoksen viimeistelyä. ”*Sehän on jo minun etuni, että saan sen painetuksi korjausten helpottamiseksi!*” toteaa Lehtonen Helsingissä 28. helmikuuta 1903 päivätyssä kirjeessä tulevalle ulkoasiain ministerille ja diplomaatille Rudolf Holstille (1881–1945), joka lupasi painattaa Lehtosen novellin päätoimittamassaan *Hämettäressä* (K 9). Hellaakosken tavoin Lehtonen käytti hyväkseen myös korjausvedosvaihetta etenkin varhaisten teostensa viimeistelyssä (K 112, 119, 125; 30.10.1911–26.12.1911).⁴

Esimerkiksi syys- ja lokakuussa 1911 käymässään kirjeenvaihdossa Lehtonen lähettää Otto Manniselle teoksensa korjausvedoksia ja pyytää tarkistamaan tekemänsä korjaukset ja revisiot:

Korrehtuurissa näyttäisin mielelläni runot sinulle; se olisi terveellistä; voisin monta vikaa muodossa siten välttää. Lähettäisin sieltä Sinulle, toisintojen, muutosehdotusten ’kanssa,’ – vaikka lyijykynällä merkiten (K 102; 11.9.1911).

Tempu olisi sama kuin edell. arkeissa, [...] katsella lyijykynällä merkityt, vahvistaa kelvolliset muutokset musteella, muut pyyhkiä pois. Ja jos jaksat, lukaista vielä 2. korr. korjattuasi ensimmäisen (K 110; 23.10.1911).

Korjausvedosvaiheessa tehtyjen revisioiden väheneminen Lehtosen myöhemmässä tuotannossa voi selittyä nimenomaan sillä, että hän on alkanut käyttää kirjoituskonetta kirjailijantyössään.

Lehtosella kirjoituskoneen vieraannuttava visuaalinen jälki liittyy myös tekstin ajalliseen etäännyttämiseen. Hän nimittäin antoi puhtaaksikirjoituksen valmiiksi saatuaan käsikirjoituksen ”seistä”, ”odottaa” ja ”levätä” kuukausia tai jopa kokonaisen vuoden ajan ”kuin multa pantu peruna” voidakseen ”vielä rauhoittua ja ajatella, missä vielä olisi seläistä kuohaa, jonka voisi vispilöidä pois”. Tämän jälkeen oli vuorossa viimeistelyvaihe, jossa hän ”siivosi” ja ”tyylitteli” tekstin (K 172, 204–205; huhtikuu 1916–1.11.1918).

Joissakin tapauksissa Lehtonen lähetti puhtaaksikirjoitetun käsikirjoituksen hovilukijoilleen kommentoitavaksi ja korjattavaksi sillä aikaa, kun itse otti ajallista etäisyyttä tekstiinsä (K 25, 179, 344; 8.2.1906–10.6.1927). Esimerkiksi Huopalahdessa 6. toukokuuta 1933 päivätyssä kirjeessä Lehtonen pyytää kirjallisuudentutkija Rafael Koskimiestä (1898–1977) kursailematta merkitsemään lyijykynällä käsikirjoituksen marginaaliin ”*kaikki* huomionsa, oikaisunsa ja kenties muutosehdotelmankin, jopa pikku ’päähänpistot’” sekä poistamaan tai oikaisemaan latelemansa liialliset kirjalliset faktat. Samalla Lehtonen pyytää kärsivällisyyttä käsikirjoituksen lyöntivirheitä ja muita puutteita kohtaan, joita hän ei ole korjannut koska ne olisivat voineet houkutella lukuisiin muihinkin korjauksiin, karsimisiin ja lisäilyihin, joita hänellä oli mielessä ja joiden aika oli vasta kahden, kolmen kuukauden seisottamisen jälkeen (K 412).

Kirjoitusprosessin viimeistelyvaiheella tarkoitetaan tavallisesti vaihetta, jossa teksti saatetaan julkaisukuntoon eikä siihen yleensä tehdä enää suurempia muutoksia. Lehtosen tapauksessa käsikirjoituksen ”viimeinen voitelu” (K 186) tai ”silittely” (PH 137) tarkoittaa kuitenkin usein tekstin läpikotaista revisiointia, kuten hän toteaa kirjeessä kriitikko Anna-Maria Tallgrenille (1886–1949):

Viimeistelemään. Kova työ. Ja epätoivoinen! Sitä se on näperrykseni ollut ”Markkinoilta”-nimisestä epepeistäni alkaen. Poistoja. Lisäyksiä. Liimauksia. Ja lopulta niin kova riita jokaisesta lauseesta että hyvä on, jos selviän – valtaanjättämisellä; ellen teekin lausetta – keinotekoiseksi (K 342; 3.3.1927).

Lehtosen viimeistelyvaiheen työtavat havainnollistuvat hyvin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistossa olevan *Punaisen miehen* käsikirjoituksen muutosmerkinnöistä, jotka kertovat monipolvisen luomisprosessin loppuvaiheista.

Punaisen miehen revisiot

Kaksoisromaani *Sorron lapset* ja *Punainen mies* kertoo lääketieteen tohtori Severi Oljemarkin vaimon Julian ja nuoren maanmittausinsinööri Isidor Tistelbergin rakkaussuhteesta. Taustana on kuvitteellinen Ankeriaan kaupunki eri yhteiskuntaluokkia edustavine hahmoineen, joiden välityksellä Lehtonen luotaa sisällissotaa edeltänyttä henkistä ilmapiiiriä. Pekka Tarkka on nähnyt romaanikaksikossa yhtäläisyyksiä realismin klassikoiden Flaubertin *Madame Bovaryn* (1856) ja Tolstoin *Anna Kareninan* (1877) kanssa (Tarkka 2012, 266–267). 1920 kuollut Sylvia Avellan ei osallistunut kaksoisromaanin kirjoitusprosessiin, mutta Lehtonen piti monella tapaa häntä esikuvana kirjoittaessaan Julia Oljemarkin henkilöä (Tarkka 1969, 7–8; 2012, 267). Romaanissa kuvattu suhde muistuttaa osin Avellanin ja Lehtosen suhdetta. Yksityiskohtana voidaan mainita Julian ja Isidorin vilkas kirjeenvaihto. Lehtosen lailla myös Isidor pyytää turhaan rakastettuaan polttamaan lähettämänsä kirjeet (PH 263; Lehtonen 1925, 262, 307–308).

Lehtonen aloitti *Punaisen miehen* kirjoittamisen viimeistään vuoden 1923 lopulla. *Sorron lapset* oli mennyt painoon syyskuun lopussa ja 20. joulukuuta päivätyssä kirjeessään Kariston kustannusjohtaja Väinö Hämeen-Anttilalle Lehtonen antaa ymmärtää, että hän on kirjoittamassa romaanin toista osaa (K 303). *Punaisen miehen* kirjoitusprosessista on seuraavan kerran puhe reilun vuoden päästä. Tammikuussa 1925 Lehtonen toteaa taidemaalari ja graafikko Kalle Carlstedtille (1891–1952) käännöstöiden hidastaneen kir-

joitusprosessia (K 316; 13.1.[1925]), mutta maaliskuussa kirjailija saattoi todeta kustantajalleen päässeensä ”viimeistelemaan” työkirjoitustaan (K 318; 2.3.1925).

Maaliskuun lopussa Lehtonen kertoi Carlstedtille (K 320) ja Hämeen-Anttilalle (K 321) tekevänsä romaaniaan varten historiallista taustatutkimusta Helsingissä. Hän vieraili Helsingin Sanomien arkistossa käyden läpi vuoden 1917 uutisia ja sanoi aikovansa lukea jääkärikirjallisuutta sekä vierailla sosialidemokraattisen puolueen arkistossa. Tässä vaiheessa *Punainen mies* oli valmiiksi luonnosteltu. Muistiinpanoineen hän suuntasi kesäksi Sääksmäelle viimeistelemaan romaanin. Kirjeessään Otto Manniselle hän totesi käsikirjoituksen valmistuneen elokuussa 1925, minkä jälkeen vuorossa oli puhtaaksi kirjoittaminen koneella. Sitä varten oli palattava Huopalahteen, sillä puhtaaksikirjoitus ei kuulemma onnistu ”niin kauan kuin porsas vinkuu elävänä, kanat kaakattavat (kiusa ’kirjurilleni’, vaimolleni) ja vedet houkuttelevat minua leikittelemään” (K 323; 27.8.[1925]).

10. syyskuuta sanelu oli täydessä käynnissä ja Lehtonen pyysi Hämeen-Anttilaa arvioimaan montako painosivua yksi koneella kirjoitettu käsikirjoitusliuska vastaa. Malliksi hän lähetti yhden liuskan *Punaisen miehen* käsikirjoitusta. Romaanista oli tarkoitus tulla suunnilleen yhtä laaja kuin *Sorron lapsista*, joskin Lehtonen kysyi tahtoiko kustantaja teoksesta edellistä osaa lyhyemmän tai laajemman. Se, että Lehtonen oli valmis tekemään huomattavia muutoksia sivumäärään kertoo, ettei käsikirjoitus ollut vielä aivan valmis. Kustantajan mielipide saattoi vaikuttaa esimerkiksi siihen poistiko Lehtonen revisioidesaan epäselviä tekstikohtia kokonaan vai selvensikö hän niitä lisäyksiin. Lehtonen totesi myös noudattavansa kaikkia kustantajan toiveita esimerkiksi ”torakoista tai rohkeista sensuaalisista kohtauksista”, jotka hän lupasi karsia pois (K 324; 10.9.1925).

Syyskuun 24. päivä Hämeen-Anttila hoputti Lehtosta toimittamaan käsikirjoitusta sitä mukaa kuin sitä syntyy. Kirjailija halusi kuitenkin kirjoittaa käsikirjoituksen puhtaaksi kokonaan yhtä soittoa, kun sitä ei ollut enää paljoa saneltavana. Samassa hän totesi, että ”käsin korjaileminen tulee sujumaan *hyvin nopeasti*”. Lehtonen lupasi, että koneella kirjoitettu käsikirjoitus tulee olemaan ”hyvässä asussa”, millä hän ilmeisesti tarkoitti, että sitä on helppo lukea. Vasta tässä vaiheessa Lehtonen pohti romaanin nimeä. Hänellä oli seitsemän ehdotusta, joista hän piti toteutunutta parhaana, mutta antoi kustantajalle vapauden valita mieleisensä tai ehdottaa omaa nimeä: ”Punainen mies, Punainen profeetta, Kullervon kirot (kirus), Vapautuneet orjat, Kuudes käsky, Punainen rankaisija, Jumalan vitsa...” (K 325; 24.9.1925).

Kuukauden päästä Lehtonen ehdotti vielä lisäyksiä romaanin alkuun ja loppuun, mutta kustantaja torjui ne. Tämän Lehtonen hyväksyi mukisematta (K 326; 25.10.1925). Marraskuun alussa Lehtonen teki viimeiset korjaukset korjausvedokseen ja *Punainen mies* oli valmis painettavaksi 16. marraskuuta 1925 (K 328).

Punaisen miehen käsikirjoitus on 245 liuskan laajuinen koneella puhtaaksi kirjoitettu käsikirjoitus. Sitä on käytetty romaanin latomisessa, minkä osoittavat faktorin typografiset merkinnät. Toisin kuin voisi päätellä Lehtosen kustantajalleen lähettämästä kirjeestä, hän ei vain korjannut käsikirjoituksen lyöntivirheitä ja muita pieniä vikoja, vaan teki siihen huomattavia revisioita. Pikemminkin näyttää siltä, että Lehtonen on viimeistellyt käsikirjoitusta siinä merkityksessä kuin hän sitä kuvaili Anna-Maria Tallgrenille. Siinä on erittäin paljon poistoja, lisäyksiä ja liimauksia.

Käsin tehtyihin muutosmerkintöihin Lehtonen on enimmäkseen käyttänyt mustaa ja punaista mustetta sekä paikoin lyijykynää ja sinistä puuväriä. Käsikirjoitus on kirjoitettu

kustannusyhtiö Kariston joululehtien tilauslomakkeiden kääntöpuolelle. Tunnetusti nuukana miehenä Lehtonen on ilmeisesti pyytänyt kustantajaltaan tarpeettomaksi jäänyttä paperia. Paperikoko 36,5 x 22,5 cm on tavallista kirjoituspaperia suurempi, mikä osaltaan vaikeuttaa käsikirjoituksen pituuden arviointia. Tämä ehkä selittää osittain, miksi Lehtonen kyseli kustantajaltaan montako painosivua yksi käsikirjoitusliuska vastaa.

Punaisen miehen käsikirjoituksesta voidaan erottaa useampia geneettisiä kerroksia. Ensimmäinen kerros on kirjoituskoneella kirjoitettu teksti virheineen, korjauksineen ja koneella tehtyine poistoineen, lisäyksineen ja korvauksineen. Se todistaa puhtaaksikirjoitusprosessista, jossa Lehtonen on sanellut konekirjoittajana toimineelle vaimolleen valmiiksi käsin kirjoitetun työkirjoituksen. Lydia Lehtonen on korjannut lyöntivirheet usein ”äksäämällä” eli lyömällä x-kirjainta koko sen sanan yli, jossa virhe esiintyy (ks. Kuva 1). Näitä korjauksia kiinnostavampia ovat koneella lennosta tehdyt revisiot. Ne ovat muutoksia, joita Lehtonen on tehnyt sanellessaan tekstiä. Hän tullut toisiin aatoksiin juuri sanelemastaan tekstikohdasta ja muuttanut sitä. Nämä ovat niitä ”korjauksia”, joita Lydia Lehtonen kertoi miehensä tehneen yhtenään ja jotka tekivät konekirjoittajan työstä vaikeaa. Näiden äksätyjen tekstikohtien kautta voidaan ikään kuin kurkistaa puhtaaksikirjoitusta edeltävään vaiheeseen eli *Punaisen miehen* työkirjoitukseen, jonka säilymisestä minulla ei ole tietoa.

Vähäisimpiä revisioita ovat esimerkiksi sanamuotoja koskevat muutokset, kuten virkkeessä

”Nimismiehen käskystä, jota tilalliset eivät oikein voineet totella, ~~öti~~ ~~saap~~ on kaupunkiin kuahtanut” (PMK 21),

jossa aikamuoto muuttuu imperfektistä preesensiin tai kun monikko ”Talonkaupoistaan” muuttuu yksiköksi ”Talonkaupastaan” (PMK 24). Vähäisiin muutoksiin kuuluvat myös seuraavankaltaiset henkilöviittausten muutokset:

”Tistelberg kuvitteli ~~Julian~~ ~~istuvan~~, rouva Oljemarkin istuvan” (PMK 23)

”~~Fi~~ Isidorillekin” (PMK 55).

Jälkimmäisessä tapauksessa Lehtonen on aikonut sanella sukunimen Tistelberg, mutta päättänyt käyttämään henkilön etunimeä. Lehtonen muuttaa toisinaan myös kansanosien tai ryhmien nimityksiä:

”Mutta ~~tekikö~~ ~~parempi~~ ~~kansantuokka~~ {Ja me, porvarit,} (ihailimme maataamme!) ~~<olimme tehneet ja>~~ {teimme} kaiken tämän ~~<pahan>~~ tietten” (PMK 36).

Nimitysten kaltaisia muutoksia ovat myös sananvalintaa koskevat muutokset:

”~~tavanmukaisille~~ ~~ni~~ tavanomaisille nimipäivilleen” (PMK 38)

”~~Ryhtyivät vaatimaan~~ Ryhtyivät puhelemaan” (PMK 42)

”~~nojasivat otsaansa~~ nostivat käden otsalleen” (PMK 47).

Muita koneella tehtyjä pienempiä revisioita ovat asiavirheiden korjaamiset, kuten ”hangen varjot siirtyivät sininä ~~länestä~~ ~~pohjoiseen~~ etelästä länteen” (PMK 26) ja toiston karsiminen:

”tähtien määräämä tehtävänsä elämässä, ~~Tehtävä ihmiskun~~ työ ihmiskunnan” (PMK 29)

Joitakin poistoja on tehty koneella virkkeiden yksinkertaistamiseksi:

”Taas sama kysymys, ~~jonka opettaja oli~~ johon opettaja oli takertunut” (PMK 17)

”Kullervo Akilles Sarvi kouraisi lujasti ~~pöydän~~ pöytää” (PMK 20).

Kahdessa viimeisessä tapauksessa luonnoksen versio on luultavasti sisältänyt laajempaa kohteen kuvausta, joka nyt on typistetty sen nimeämiseksi.

Toisaalta Lehtonen saattaa joskus mutkistaa ilmaisuaan:

”(Eräällä viikolla) *Äskettäin* oli yhdeltä heistä palettunut kaikki sormet paitsi peukalo olivat yhdeltä heistä palettunut kaikki sormet patisia ~~paukoa~~ peukaloa” (PMK 21–22).

Lehtonen myös laventaa kuvaustaan, jos virkkeen viittaus on vaarassa jäädä epäselväksi:

”Tistelberg [...] pyysi hiljaa Juliaa olemaan toki vaiti ~~äskeisistä~~ Mölsen kuolemaa koskevista seikoista” (PMK 134).

Kiinnostava ilmiö Lehtosen koneella lennosta tehdyissä revisioissa on lisäyksen vuoksi tehty poisto. Tällaisissa tapauksissa Lehtonen on kesken sanelun tehnyt lisäyksen tekstiin, jonka vuoksi edellinen saneltu tekstikohta on pyyhittävä pois ja kirjoitettava uudestaan lisäyksen jälkeen. Revisio näyttää siis käsikirjoituksessa poistolta, mutta se on itse asiassa osoitus lisäyksestä, sillä sama tekstikohta siirtyy myöhemmäksi:

~~Ellei tohtori Oljemark peruuttaisi lausuntoaan~~ (Sutelin oli) *Hän oli* pitänyt jonkinlaisen kansalaiskokouksen työväentalolla ja tuonut (kokouksensa) *kansaa* tänne mukanaan. ~~Ellei tohtori Oljemark peruuttaisi lausuntoaan, oli Sutelinilla tiedossa jo pysyvä seuraajakin hänen virkaansa~~ (PMK 118).

Tällaiset lisäyksen vuoksi tehdyt poistot selittyvät luultavasti sillä, että kirjoituskoneella on vaikea tehdä pitkiä lisäyksiä rivien väliin. Niiden tekeminen marginaaliin olisi myös erittäin vaikeaa.

Laajimpia lennosta tehtyjä revisioita ovat virkkeiden kirjoittamiset uudelleen. Näiden revisiointia Lehtonen on usein jatkanut käsin työstäessään käsikirjoitusta uudestaan puhtaaksi kirjoittamisen jälkeen:

~~”Isidorin työ sujui erinomaisesti, ikäänkuin Klaaran vaalisessa, maksaakseen nopeasti talonsa oli hän ottanut runsaasti puhdetöitäkin.~~

~~Ja Kats:~~

Isidorin työt sujuivat erinomaisesti, (maksaakseen nopeasti talonsa oli hän ottanut runsaasti puhdetöitäkin. Sujuivat) ikäänkuin – siitä syystä, että Klara oli hänellä hiukkasen vaalijana, (Klarahan tuli nykyään hänen, ikäänkuin vanhanpojan luokse aina jo sievästi) *joka viimein saapui hänen luokseen melkein joka ilta, sievästi* järjestetty eväskorikin käsivarrellaan” (PMK 192).

Lehtosen sanelun yhteydessä tekemät revisiot ovat laajuudeltaan pieniä. Se on ymmärrettävää, sillä sanelun tarkoituksena oli ensisijaisesti saada kirjoitettua puhtaaksi toden-

näköisesti hyvin sekava käsin kirjoitettu työkäsikirjoitus. Revisiointi oli helpompi tehdä jälkeinpäin käsin kuin kirjoituskoneella. Ääneen lukeminen saattoi kuitenkin paljastaa tekstistä virheellisiä tai kömpelöitä ilmaisuja, lause- tai virkerakenteita, jotka hän koki tarpeelliseksi korjata saman tien. Aiemmin puhtaaksi kirjoittamiseen oli liittynyt myös konekirjoittajalle sanellun käsikirjoituksen seisottamista jopa kuukausien ajan, jotta Lehtonen sai etäisyyttä tekstiin. *Punaisen miehen* käsikirjoituksen ”korjaamiseen” Lehtonen ryhtyi kuitenkin välittömästi puhtaaksi kirjoittamisen jälkeen.

Punaisen miehen käsikirjoitus valaisee myös tätä vaihetta, jota Lehtonen itse luonnehti hyvin nopeaksi käsin korjailemiseksi. Nämä muutokset on tehty pääasiassa mustalla ja punaisella musteella. Värien käytössä ei vaikuta olevan yksiselitteistä järjestelmää; Lehtonen ei esimerkiksi ole käyttänyt ensimmäisellä revisiointikierroksella yhtä väriä ja toisella kierroksella toista. Sen sijaan värejä on käytetty rinnakkain niin, että musteen väri on voinut vaihtua jopa kesken sanaa. Selitys kahden eri värisen musteen käytölle lieenee se, että värin vaihtaminen on tehnyt tekstistä luettavampaa, kun tekstikohdassa alkoi olla liikaa päällekkäisiä kerroksia. Esimerkiksi punaisella musteella tehdyn revision korjaaminen on selkeyden vuoksi usein tehty mustalla musteella ja päinvastoin (vrt. esim. PMK 9, 58). Musteiden lisäksi Lehtonen on käyttänyt lyijykynää, jolla hän on tehnyt muutamille sivuille lyöntivirheiden korjauksia, sanojen lisäyksiä, poistoja ja korvauksia, sanajärjestyksen muutoksia sekä kirjoittanut ohjeita latojalle (esim. PMK 19, 42–43, 55, 59). Sinisellä puuvärillä Lehtonen on piirtänyt viivoja, jotka osoittavat tekstilisäysten paikkoja tekstissä, sekä kirjoittanut ohjeita latojalle (esim. PMK 9, 52–53, 57). Tällä kynällä on tehty myös sivunumerointi, mikä viitanee siihen, että sitä on käytetty aivan lopullisessa viimeistelyssä.

Käsin ”korjaillessaan” Lehtonen teki niin lyöntivirheiden korjauksia kuin laajoja lisäyksiä. Hän kirjoitti laajoja jaksoja uusiksi esimerkiksi luvuista 35, 36 ja 40. Lehtonen itse totesi, ettei hän *Sorron lapsien* ja *Punaisen miehen* kohdalla tehnyt viimeistelyvaiheessa yhtä perinpohjaista tyyllistä hiomista kuin aiemmissa teoksissaan (K 292; elokuu 1923). Kirjeessään Hämeen-Anttilalle Lehtonen sanoi tavoittelevansa tällä samanlaista yksinkertaista tyyliä ”venäläisten proosakirjailijoiden tapaan” (K 291; 18.7.1923). Silti muutoksia on todella paljon – jokaisella sivulla miltei jokaisella rivillä. *Punaisen miehen* käsikirjoituksen muutosten yksityiskohtainen analyysi ja luokittelu on liian suuritöinen tehtäväksi yhden artikkelin puitteissa. Tyydyn siksi analysoimaan vain yhtä käsikirjoituksen sivua 152 ja siinäkin keskityn sivun keskivaiheilla oleviin kokonaisiin virkkeisiin riveillä 11–25. Lyhydestään huolimatta tekstikohta tarjoaa havainnollistavan läpileikkauksen Lehtosen tekemistä revisioista.

Valitsemani käsikirjoituksen sivu sijoittuu romaanin 26. luvun alkuun. Ensipainoksessa käsikirjoitussivun teksti sijoittuu sivuille 239–241.⁵ Luku alkaa Julia Oljemarkin vierailulla Tistelbergin luona Helsingissä, ja kyseisellä sivulla Julia kertoo kuulumiset Ankeriaan kaupungista. Olen liittänyt oheiset jäljennökset kyseisestä sivusta (Kuvat 1–2) ja siitä tekemäni transkription (Kuva 3).⁶ Käsikirjoitus on koneella puhtaaksi kirjoitettu käsikirjoitus, jossa on mustalla ja punaisella musteella sekä lyijykynällä käsin tehtyjä muutokset. Vasempaan marginaaliin on liimattu kaksi paperin palaa, jotka peittävät alleen varhaisempia versioita tekstilisäyksistä. Oikeaan marginaaliin on liimattu lisälehti, joka sisältää laajan käsin kirjoitetun lisäyksen.

Aloitin analyysin käsikirjoituksen varhaisimmasta geneettisestä kerrostumasta eli koneella kirjoitetusta tekstistä:

11 [...] Suomettarelainen lehti oli {rivien välissä} alkanut kan-
 12 nattaa saksalaisia, ehkäpä vasta puolueen lehden kiusallakin:
 13 olihan Rotff Rolf Idell kirjoittanut niin paheksuvasti jääkäreis-
 14 tä ja iloitsi nyt siitä, että eräät Ge Helsingin ~~prosefforitkin~~ {professoritkin}
 15 varoittivat ~~nuorukaisia~~ {nuorisoa} ~~kevytmielisistä teoista, jääkäriilikees-~~
 16 ~~tä vihjaten~~ kevytmielisistä teoista: ylioppilaissa oli näet
 17 alkanut ilmetä innostusta tuohon samaan liikkeeseen kuin se,
 18 joka oli vienyt nuorukaisiamme saksaan . Professorit varoittivat
 19 ja Ankeriaan kaupungin ja enin osa porvaristoa Ankeriaan kaupun-
 20 gissa ei oikein tietänyt, mitä ajatella, vaikka vihoittelikin
 21 Rolf Idellille hänen saksalaisvihansa vuoksi, sillä uhkasihan
 22 Venäjän hallitus senaattia ja eduskuntaa, jotka olivat yhdessä
 23 ryhtyneet vaatimaan, että Suomi jo saisi itse järjestää kaikki
 24 asiansa. Siinä uutiset, ja nyt aikoi Julia oikein nauttia
 25 tästä yhdessäolosta. [...]

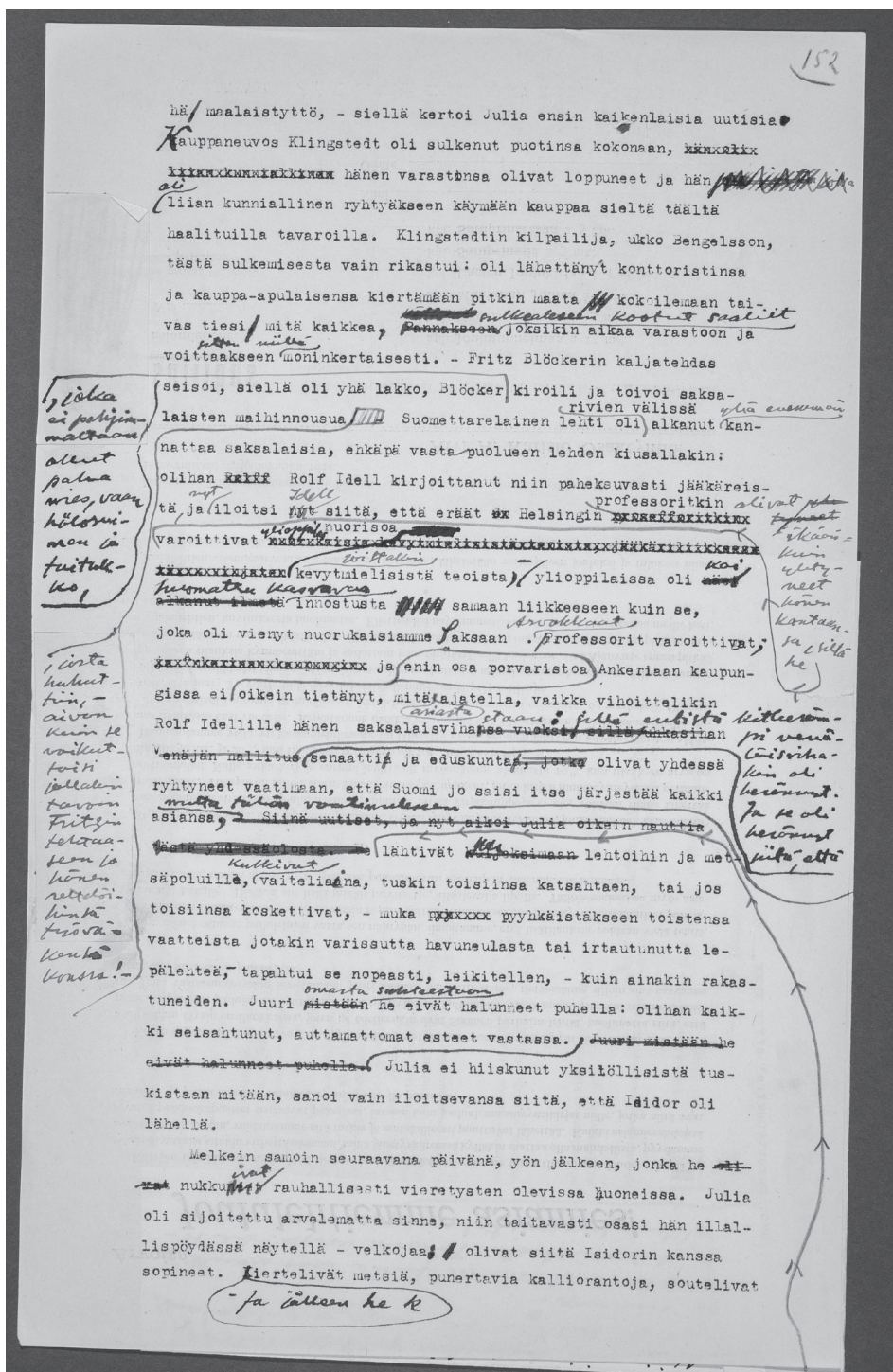
Koneella tehdyt muutokset ovat lyöntivirheiden korjauksia ja sanellessa tehtyjä revisioita. Lyöntivirheiden korjauksia on yhteensä kolme (r. 13 ja 14). Sanellessa tehtyjä revisioita ei ole paljoa. Ensimmäinen näistä on kahden sanan lisäys rivillä 11, joka on tehty koneella rivien väliin. Hauskan sattuman ansiosta lisäys ”rivien välissä” ikään kuin kommentoi omaa geneettistä luonnettaan.

Riveillä 14–16 Lehtonen on aluksi sanellut ”Helsingin professoritkin varoittivat nuorukaisia kevytmielisistä teoista, jääkäriilikeestä vihjaten”, mutta perunut sen ja korvanut lyhyemmällä ilmaisulla ”Helsingin professoritkin varoittivat nuorisoa kevytmielisistä teoista”. Tällä Lehtonen on luultavasti pyrkinyt vähentämään toistoa, sillä jääkärit mainitaan jo virkkeen alkupuolella. Ylioppilaiden kiinnostus jääkäriilikkeeseen tuodaan toisin sanoin myös esille virkkeen lopussa, joka luultavasti on Lehtosen sanellessa tekemä virkkeen revisio (r. 16–17).

Viimeinen sanellessa tehty revisio on riveillä 18–20. Tekstikohta on ehkä ollut luonnoksessa muodossa: ”Professorit varoittivat ja Ankeriaan kaupungin porvaristo ei oikein tietänyt, mitä ajatella”. Sanellessaan Lehtonen on muuttanut ilmaisua vähemmän yleistäväksi: kyse ei enää ole kaikista porvareista. Vastaavia väestöryhmiä koskevia yleistyksiä purkavia revisioita löytyy *Punaisen miehen* käsikirjoituksesta paljon. Ne osoittavat, että Lehtonen ei halunnut esittää punaisia ja valkoisia, työläisiä ja porvareja, torppareja ja maanomistajia, maalaisia ja kaupunkilaisia jyrkkien vastakkainasettelujen kautta, vaan pyrki korostamaan väestöryhmien heterogeenisyyttä.

Tekstikohdan revisiointi jatkui käsin viimeistelyvaiheessa, josta voidaan erottaa kaksi eri kerrosta musteen värin perusteella. Käsin tehdyistä revisioista vaikuttavat mustalla musteella tehdyt varhaisimmilta. Tähän viittaa se, että pienemmät muutokset, kuten välimerkkien korvaaminen (r. 1, 7, 16, 18, 24, 29, 38) ja pienaakkosten korvaaminen suuraakkosilla (r. 2, 18), yksittäisten sanojen lisäykset (r. 4, 26), poistot (r. 7, 17, 30–31) ja korvaukset (r. 16–17, 29) on tehty mustalla musteella. Sitä vastoin punaisella tehdyt revisiot näyttävät lisäyksiltä, jotka usein jatkavat mustalla tehtyjä revisioita. Tästä ei kuitenkaan voida tehdä sitä johtopäätöstä, että mustalla tehdyt revisiot edustaisivat koko *Punaisen miehen* käsikirjoituksessa varhaisempaa kerrostumaa, sillä joillakin sivuilla revisiointi on tehty vain punaisella musteella. Myös nyt analysoitavalla käsikirjoituksen sivulla 152 joi-takin punaisia merkintöjä on korjattu mustalla.

Kuva 1. Joel Lehtonen: Punainen mies -romaanin käsikirjoitus, sivu 152. Kuva: SKS KIA.

	1	hä(,) maalaistyttö, - siellä kertoi Julia ensin kaikenlaisia uutisia<,>	
	2	(k)<K>auppaneuvos Klingstedt oli sulkenut puotinsa kokonaan, hän-öli	
	3	liian-kunniallinen hänen varastonsa olivat loppuneet ja hän ((oli <[x]joka>))	
	4	<oli> liian kunniallinen ryhtyäkseen käymään kauppaa sieltä täältä	
	5	haalituilla tavaroilla. Klingstedtin kilpailija, ukko Bengelsson,	
	6	tästä sulkemisesta vain rikastui: oli lähettänyt konttoristinsa	
	7	ja kauppa-apulaisensa kiertämään pitkin maata (ja) kokoilemaan tai-	
<1> „joka ei polyim- mallaan ollut paha mies, vaan hölöisä- nen ja tuituk- kos,	8	vas tiesi(,) mitä kaikkea(,)<,> (Pannakseen) <([x]) sulkaakseen kootut saaliit> joksikin aikaa varastoon ja	
	9	voitakaan <sitten niillä> moninkertaisesti. - Fritz Blockerin kaljatehdas	
	10	seisoi, siellä oli yhä lakko, Blocker <1> kiroili ja toivoi saks-	
	11	laisten maihinnousua<2>(<,>.) Suometarelainen lehti oli {rivien välissä} alkanut <yhä enemmän> kan-	
	12	nattaa saksalaisia, ehkäpä vasta(<,>)puolueen lehden kiusallakin:	
	13	olihan Røiff Rolf Idell kirjoittanut niin paheksuvasti jääkäreis-	<3> olivat ((yhtyneet)) ihäisiin. kuin yhty- neet hänen kantaan- sa, sillä he
	14	tä<,> ja <my> iloitsi (nyt)<Idell> siitä, että eräät Ge Helsingin proffessoritkin {professoritkin}<3>	
	15	varoitivat nuorukaisia <ylöppäil> (nuorisoa) kevytmielisistä teoista-jääkäriilikees-	
	16	tä-vihjaten (<[x]>) <joistakin> kevytmielisistä teoista(,) <,> ylioppilaissa oli (näet) <kai>	
	17	(alkanut ilmetä) <luomattu kasvava> innostusta (tuohon) samaan liikkeeseen kuin se,	
	18	joka oli vienyt nuorukaisiamme (s)<[>aksaan . <Arvokkaat> (P)<p>rofessorit varoitivat<,>	<4> staan: sillä entistä ketteräm- pi venä- läisvihan oli herännyt. Ja se oli herännyt siitä, että
	19	ja-Ankeriaan-kaupungin ja #enin osa porvaristoa# Ankeriaan kaupun-	
	20	gissa ei *enin osa porvaristoa* oikein tietänyt, mitä <aiasta> ajatella, vaikka vihoittelikin	
	21	Rolf Idellille hänen saksalaisviha(nsa)<4> (vuoksi, sillä uhkasihan)	
	22	(Venäjän hallitus) senaatti(a) ja eduskunta(a, jotka) olivat yhdessä	<5> oli Keren skin hallitus vastannut nokaauk- silla ja pilkalla, nokaauksilla, että sellai- nen oli taas oparatimisia, ja pilkalla, ettei (sellaista) Venäjä sellaista sallisi. Ankeriaan kaupungin porvarit nyt piti- vähin enimmäit (sosiaali) tätä sosialistien vaatimusta liian (mielettömänä, mutta vihasivat siitä salaa verivihollistanta) nokaarokeana, (mutta se ei venäläis- vihan (liiventyä). [No niin, miksi kertoi Julia näistä]) yhtä järjettömänä kuin muitakin (sosialistien) <heidän> vaatimuksiaan, mutta saksalaisivihin venäläisvihan ohella kasvoi. – Saksä- tehtaalta oli ollut lakko, lakkoalaiset olivat nokaailleet (pakottaa valti) viedä valtuus- ton väkijeten istumaan ja antamaan heille palkanlisäystä, aivan samoin kuin (För) Turassa lakkoalaiset olivat <sotamiesten kanssa> tehneet valtuuston kaupungin talolle ja vaatineet itsellen enemmän palkkoista, – no niin, nämä ainai- set meteltihin Isidor tiesi! – Mitä Julian o- miin asioihin tuli, surullisinta hänestä oli, että hänen välinsä Hildor Flotmanin kanssa olivat aivan rikekkaantuneet, ([x]) siitä, että hän oli tehnyt tuon (tunnustuksensa) <Levi> Mälän kuolemaa koskevan tunnustuksensa: ([kun] Julia [x]) Hil- dur oli tekeytynyt hänelle aivan kylmäksi, (näkön) oli tuskin viitsinyt puhella hänen kanssaan: "Niin, niin, vanhakin ystäväsi katoaa", huokasi Julia. "Hildor oli ainoa, – mitä minulla siellä oli seurana."
	23	ryhtyneet vaatimaan, että Suomi jo saisi itse järjestää kaikki	
	24	asiansa(,) <,> <mutta tähän vaatimukseen><5> (Siinä uutiset, ja nyt aikoi Julia oikein nauttia	
	25	tästä yhdessäolosta. He) lähtivät (<[x]>kuljeksimaan) lehtoihin ja met-	
	26	säpöluill(ē), <kulkivat> vaitella(a)<1>na, tuskin toisiinsa katsahtaan, tai jos	
	27	toisiinsa koskettivat, - muka pyyh pyyhkäistäkseen toistensa	
	28	vaatteista jotakin varistusta havuneulasta tai irtautunutta le-	
	29	pälehtä, <,> tapahtui se nopeasti, leikitellen, - kuin ainakin rakas-	
	30	tuneiden. Juuri (mistään) <omasta suhteestaan> he eivät halunneet puhella: olihan kaik-	
	31	ki seisahtunut, auttamattomat esteet vastassa. (Juuri mistään he	
	32	eivät halunneet puhella.) Julia ei hiiskunut yksilöllisistä tus-	
	33	kistaan mitään, sanoi vain iloitsevana siitä, että Isidor oli	
	34	lähellä.	
	35	Meikien samoin seuraavana päivänä, yön jälkeen, jonka he (oli-	
	36	vat) nukk(ueet)<irat> rauhallisesti vieroitusten olevissa huoneissa. Julia	
	37	oli sijoitettu arvelematta sinne, niin taitavasti osasi hän illal-	
	38	lispöydässä näytellä - velkojaa(<,>) <,>olivat siitä Isidorin kanssa	
	39	sopineet. (K)<- Ja jälleen he k>iertelivät metsiä, punertavia kalliorantoja, soutelivat	

Kuva 3. Transkriptio Punaisen miehen käsikirjoituksen sivusta 152.

Esimerkiksi riveillä 11–18 Lehtonen on luultavasti tehnyt ensimmäiset muutokset mustalla musteella ja sen jälkeen tehnyt lisäyksiä punaisella. Aluksi Lehtonen tarkentaa, että kyse on nuorison sijaan ylioppilasnuorisosta sekä muuttaa ylioppilaiden kiinnostuksen jääkäriilikettä kohtaan objektiivisesta ilmiöstä pikemminkin subjektiiviseksi huomioksi: se on jotakin, joka on ”kai huomattu” (r. 16–17). Punakynällä tehdyt revisiot muutavat kuvausta edelleen epävarmaksi ilmaisulla ”ikäänkuin”. Pelkästään revisiovaiheessa tehtyine muutoksineen rivien 14–18 tekstikohta näyttää tältä:

Helsingin professoritkin *<olivat ([yhtyneet]) ikäänkuin yhtyneet hänen kantaansa, sillä he>* varoittivat *<ylioppilas>* nuorisoa (*<[x]>*) *<joistakin>* kevytmielisistä teoista(:)<, –> ylioppilaisissa oli ~~näet~~ *alkanut ilmetä* *<kai huomattu kasvavaa>* innostusta ([siihen]) samaan liikkeeseen kuin se, joka oli vienyt nuorukaisiamme (*<S>*)aksaan.

Myös rivien 18–25 revisioissa Lehtonen vaikuttaa enimmäkseen käyttävän aluksi mustaa ja jatkavan tekstin työstämistä myöhemmin punaisella musteella. Mustalla tehdyt revisiot vaikuttavat tuottavan johdonmukaisen tekstin riville 24 tehtyyn rivien väliseen lisäykseen (”mutta tähän vaatimukseen”) asti. Alla kyseinen tekstikohta pelkästään mustalla musteella tehtyine revisioineen.

18 [...] *<Arvokkaat>* P*<p>*rofessorit varoittivat<;>
 19 ja #enin osa porvaristoa# Ankeriaan kaupun-
 20 gissa ei *enin osa porvaristoa* oikein tietänyt, mitä *<asiasta>* ajatella, vaikka vihoittelikin
 21 Rolf Idellille hänen saksalaisviha(nsa)<staan:> (vuoksi, sillä uhkasihan) *<sillä entistä kitkerämpi venäläisvihakin oli herännyt. Ja se oli herännyt siitä, että>*
 22 Venäjän hallitus senaattia ja eduskuntaa, jotka olivat yhdessä
 23 ryhtyneet vaatimaan, että Suomi jo saisi itse järjestää kaikki
 24 asiansa(.)<,> *<mutta tähän vaatimukseen>* (Siinä uutiset, ja nyt aikoi Julia oikein nauttia
 25 tästä yhdessäolosta.) [...]

Lehtonen on lisännyt virkkeen alkuun sanan ”Arvokkaat”, puolipisteen 17. rivin loppuun ja sanan ”asiasta” riville 19. Lisäksi hän on muuttanut kyseisen tekstikohdan sanajärjestystä siirtämällä sanajonon ”enin osa porvaristoa” sanojen ”ei oikein” väliin (r. 19–30). Riville 21 Lehtonen on tehnyt mustalla lisäyksen, joka selittää ankerialaisten Idelliä kohtaa tuntemaa suuttumusta venäläisvihalla.

Rivillä 24 alkaa pitkä lisäys, joka jatkuu sivun oikeaan reunaan liimatulla paperilla. Kiinnostavaa tässä lisäyksessä on, että Lehtonen aloittaa kirjoittamalla mustalla musteella rivien väliin ”mutta tähän vaatimukseen”, mutta jatkaa marginaaliliitteessä punaisella. Lehtonen lienee aluksi suunnitellut tällaista lyhyempää lisäystä:

oli Kerenskin hallitus vastannut uhkauksilla ja pilkalla, uhkauksilla, että sellainen oli taas separatismia, ja pilkalla, ettei (sellaista) Venäjä sellaista sallisi. Ankeriaan kaupungin porvarit nyt pitivätkin enimmäkseen (sosialis) tätä sosialistien vaatimusta liian (mielettömänä, mutta vihasivat silti salaa verivihollistansa) uhkarohkeana, mutta se ei venäläisvihaa [lieventänyt]. [No niin, miksi kertoi Julia näistä].

Lehtonen on kuitenkin tullut toisiin aatoksiin ja siirtänyt Julian kertomuksen loppua myöhemmäksi. Hän on vaihtanut värin mustaan ja yliviivannut tekstikohdan lopun sekä jatkanut virkettä sanasta ”uhkarohkeana.” Näin hän on laventanut historiallisen kontekstin kuvausta: ”yhtä järjettömänä kuin muitakin (sosialistien) <heidän> vaatimuksiaan, mutta saksalaisihailu venäläisvihan ohella kasvoi. –” Sitten muste vaihtuu uudestaan punaiseksi kahdeksan rivin ajaksi. Lopputeksti on kirjoitettu mustalla.

Säbkötehtaalla oli ollut lakko, lakkolaiset olivat uhkailleet (pakottaa valtu) viedä valtuuston väkisten istumaan ja antamaan heille palkanlisäystä, aivan samoin kuin (Fors) Turussa lakkolaiset olivat <sotamiesten kanssa> teljenneet valtuuston kaupungin talolle ja vaatineet itselleen enemmistön paikoista, – no niin, nämä ainaiset metelithän Isidor tiesi! – Mitä Julian omiin asioihin tuli, surullisintä hänestä oli, että hänen välinsä Hildur Flotmanin kanssa olivat aivan rikkoutuneet, ([x]) siitä, että hän oli tehnyt tuon (tunnustuksensa) <Leevi> Mölsän kuolemaa koskevan tunnustuksensa: ([kun] Julia [x]) Hildur oli tekeytynyt hänelle aivan kylmäksi, (tuskin) oli tuskin viitsinyt puhella hänen kanssaan:

”Niin, niin, vanhakin ystävyys katoaa”, huokasi Julia. ”Hildur oli ainoa, – mitä minulla siellä oli seurana.”

Mutta nyt tahtoi Julia edes nauttia tästä ([x]) yhdessäolosta Isidorin kanssa! He tekivät pikku suunnitelmia,

Tällaisia käsin tehtyjä historiallista kontekstia taustoittavia lisäyksiä on paljon *Punaisen miehen* käsikirjoituksessa. Lisäyksissään Lehtonen luultavasti hyödyntää muistiinpanojaan, joita hän teki maaliskuussa 1925 Helsingin Sanomien arkistossa sekä mahdollisesti myös sosialidemokraattien arkistossa ja jääkärikirjallisuuden pohjalta. Lehtonen syvensi näin *Punaisen miehen* historiallista kontekstia ainakin kahteen eri otteeseen. Ensimmäisen kerran kesällä 1925 viimeistellessään työkäsikirjoitusta Sääksmäellä. Ja toisen kerran revisioidessaan koneella puhtaaksi kirjoitettua käsikirjoitusta. Nämä jälkimmäiset lisäykset Lehtonen on ehkä tehnyt saatuaan Hämeen-Anttilalta pyytämänsä arvion koneella kirjoitetun käsikirjoituksen pituudesta.

Loputonta leikkiä

Joel Lehtosen kirjeiden ja *Punaisen miehen* käsikirjoituksen tarkastelu kirjoituskoneen käytön näkökulmasta tuo esille monella tapaa erityisen kirjoitusprosessin. 1900-luvun alkupuolella kirjoituskonetta käytettiin lähinnä lopullisesti valmiin käsikirjoituksen puhtaaksi kirjoittamiseen (Sullivan 2013, 39–40). Myös Lehtonen luonnosteli ja kirjoitti työkäsikirjoituksensa käsin. Erityistä Lehtosen kirjoituskoneen käytössä oli se, että puhtaaksi kirjoittaminen oli vain välivaihe, jolla hän sai etäisyyttä tekstiin. Tähän liittyi usein myös ajallinen etäännyttäminen seisottamalla käsikirjoitusta jopa vuoden ajan. Tämän jälkeen Lehtonen jatkoi käsikirjoituksen työstämistä käsin.

Lehtosen koneella kirjoitetut käsikirjoitukset eivät siis ole vain viimeistelyvaiheen dokumentteja, joita geneettisessä kritiikissä on Catherine Violletin mukaan väheksytty, vaan niissä on nähtävissä useita geneettisiä kerrostumia. Jo lyhyt analyysi osoittaa, miten *Punaisen miehen* käsikirjoitus tarjoaa tietoa sitä edeltäneestä työkäsikirjoituksesta, konekirjoittajalle sanelusta sekä sen aikana tehdyistä revisioista ja myöhemmistä käsin tehdyistä revisioista. Näiden lisäksi käsikirjoitusta voitaisiin verrata ensipainoksen tekstiin ja

päätellä, minkälaisia muutoksia Lehtonen teki tekstiin korjausvedosvaiheessa.

Kiinnostavaa Lehtosen kirjoitusprosessissa on myös se, miten se yhdistyy suulliseen viestintään. Vaikka hän itse kirjoitti kynällä, oli kirjoituskoneella kirjoittaminen olennainen osa kirjoitusprosessia. Ja tämä tapahtui sanelemisen kautta. Saneleminen on itsessään kiinnostava prosessi, joka voisi tarjota kiinnostavan näkökulman puhutun ja kirjoitetun sanan vuorovaikutukseen. Muita kiinnostavia piirteitä Lehtosen kirjoitusprosessissa ovat kollaboraatio, kirjeenvaihdon hyödyntäminen sekä keskustelut niin tapaamisten kuin puhelimenkin välityksellä.

Michel Butorin mukaan kirjoituskoneen käyttö etäännyttämisen välineenä ja sen jälkeiset revisiot viestivät tekstin uudelleen omimisen tarpeesta. Lehtosen tapauksessa tämä ei kuitenkaan vaikuta pitävän paikkaansa. Hänen tapansa pyytää hovilukijoilta apua tekstin muokkaamiseen ja jopa osallistumaan teostensa syntyprosessin varhaisiin vaiheisiin ei anna kuvaa mustasukkaisesti tekstistään kiinni pitävästä tekijästä. Lydia Lehtosen mukaan hänen miehensä ei koskaan ollut tyytyväinen teoksiinsa edes sen jälkeen, kun ne oli julkaistu (*Itä-Savo* 24.5.1953). Huopalahdessa 3. maaliskuuta 1927 päivätyssä kirjeessään Anna-Maria Tallgrenille Lehtonen mainitsi häntä jo nuoresta asti vaivanneesta kyvyttömyyden epäilyksestä, joka on tehnyt ”kaiken kirjallisen askarteluni leikiksi, puolinaiseksi” (K 342). Nuorena Lehtonen näyttää kompensoineen tätä epäilystä uhmakkaalla itseriitaisuudella, mutta varttuessaan se muuttui epävarmuudeksi ja ankaraksi itsekritiikiksi, joka ilmeni loputtomana revisiointina.

Viitteet

- * Tätä tutkimusta ovat tukeneet Suomen Kulttuurirahasto (projektinnumero 00160791) ja Alfred Kordelinin säätiö (projektinnumero 170324).
- 1. Lehtonen myös revisioi huomattavasti nuoruuden tuotantoaan toimittaessaan *Koottuja teoksiaan* (1931–1934) (Tarkka 1982, 407).
- 2. Viimeaikaisempia kirjoituskonetta käsitteleviä tutkimuksia ovat esimerkiksi Lisa Gitelmanin *Scripts, Grooves, and Writing Machines. Representing Technology in the Edison Era* (1999), jossa kirjoituskonetta tarkastellaan inspiroivana ”objektimuusana”, sekä Lori Emersonin *Reading Writing Interfaces. From the Digital to the Bookbound* (2014), jossa hän tutkii kokeiluita kirjoituskoneella 1960- ja 1970-luvun runoudessa. Suomessa ovat esimerkiksi Pekka Kuusisto (2008) ja Juri Joensuu (2012) sivunneet kirjoituskonetta tutkimuksissaan.
- 3. 25.8.1916 päivätyn kirjeen numeroinnissa on *Putkinotkon herrassa* painovirhe 273, kun numeron pitäisi olla 274.
- 4. Korjausvedosvaiheen hyödyntämisestä Hellaakosken runojen viimeistelyssä ks. Pulkkinen 2017.
- 5. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran julkaisemassa *Sorron lapsien ja Punaisen miehen yhteisnteessä* teksti sijoittuu sivuille 523–525.
- 6. Kuvausteknisistä syistä käsikirjoitussivun (Kuva 1) oikeaan marginaaliin liimattu pitkä lisäys on kuvattu erikseen (Kuva 2).

Lähteet

Arkistolähteet

PMK = Lehtonen, Joel 1925. *Punainen mies*. Romaanin käsikirjoitus. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto (SKS KIA). Joel Lehtosen arkisto.

Lehtosen kirjeet

PH = Lehtonen, Joel 1969. *Putkinotkon herra. Kirjeitä 1907–1920*. Toim. Pekka Tarkka. Helsinki: Otava.

K = Lehtonen, Joel 1983. *Kirjeitä*. Toim. Pekka Tarkka. Helsinki: Otava.

Muut lähteet

Anonyymi 1953. Rouva Lyydia Lehtonen kertoo miehestään. *Itä-Savo* 24.5.1953, 2.

Biasi, Pierre-Marc de 1990. La critique génétique. Teoksessa Daniel Bergez (toim.), *Introduction aux méthodes critiques pour l'analyse littéraire*. Paris: Bordas, 5–40.

— 1996. What is a Literary Draft? Toward a Functional Typology of Genetic Documentation. *Yale French Studies* Nro 89, 26–58.

Bosanquet, Theodora 2006. *Henry James at work. With Excerpts from Her Diary and an Account of Her Professional Career*. Toim. Lyall H. Powers. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Butor, Michel 1981. Éloge de la machine à écrire. Teoksessa *Repertoire IV*. Paris: Éditions de Minuit, 425–429.

Debray Genette, Raymonde 1979. Génétique et poétique: le cas Flaubert. Teoksessa Jean Bellemain-Noël (toim.), *Essais de critique génétique*. Paris: Flammarion, 21–67.

Emerson, Lori 2014. *Reading Writing Interfaces: From the Digital to the Bookbound*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Gitelman, Lisa 1999. *Scripts, Grooves, and Writing Machines. Representing Technology in the Edison Era*. Stanford: Stanford University Press.

Grésillon, Almuth 1994. *Éléments de critique génétique: Lire les manuscrits modernes*. Paris: Presses Universitaires de France.

Hellaakoski, Aaro 1964. *Runon historiaa*. Helsinki: WSOY.

Hämeen-Anttila, Väinö 1925. Kustannustuotanto viime vuosina. Teoksessa *Arvi A. Karisto osakeyhtiö 1900–1925*. Hämeenlinna: Karisto, 117–47.

James, Laura 2012. Technologies of Desire: Typists, Telegraphists and Their Machines in Bram Stoker's *Dracula* and Henry James's *In the Cage*. *Victorian Network* Vol. 4. Nro 1, 91–105.

Joensuu, Juri 2012. *Menetelmät, kokeet, koneet: proseduraalisuus poetiikassa, kirjallisuushistoriassa ja suomalaisessa kokeellisessa kirjallisuudessa*. Helsinki: Osuuskunta Poesia.

Kittler, Friedrich 1990. *Discourse Networks 1800 / 1900*. Kääntäneet Michael Metteer & Chris Cullens. Stanford: Stanford University Press.

— 1999. *Gramophone, Film, Typewriter*. Kääntänyt Geoffrey Winthrop-Young & Michael Wutz. Stanford: Stanford University Press.

Kivimaa, Arvi 1974. *Kasvoja valohämystä*. Helsinki: Otava.

Kuusisto, Pekka 2008. Kirjoituskone: avoimen ensyklopedian hakusana Eeva-Liisa Mannerilla. Teoksessa Tuula Hökkä & Jarkko Tontti (toim.), *”Mistä meille metsä, niitty, lähde”*. *Kirjoituksia Eeva-Liisa Mannerista*, 16–32.

Lehtonen, Joel 1905. *Mataleena: laulu synnyinseudulle*. Helsinki: Otava.

— 1911. *Myrtti ja alppiruusu*. Helsinki: Otava.

— 1917. *Kerran kesällä*. Helsinki: Otava.

— 1923. *Sorron lapset*. Hämeenlinna: Karisto.

— 1925. *Punainen mies*. Hämeenlinna: Karisto.

— 1931–1934. *Kootut teokset* 1–8. Helsinki: Otava.

— 2008. *Sorron lapset. Punainen mies*. Helsinki: SKS.

McLuhan, Marshall 1964. *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York, Toronto & London: McGraw-Hill Book Company.

- Pennanen, Eila 1982. Joel Lehtosen novellit: inventaario. Teoksessa *Kirjailijatar ja hänen miehensä sekä muita esseitä*. Helsinki: WSOY, 135–167.
- Plyley James, Carol 1985. “No, says the signified”: The “Logical Status” of Words in Painting. *Visible Language* Vol. 19. Nro 3, 439–518.
- Pulkkinen, Veijo 2017. *Runoilija latomossa: geneettinen tutkimus Aaro Hellaakosken Jääpeilistä*. Helsinki: SKS.
- 2019. The Damn Machine: The Role of the Typewriter in the Genesis of Aaro Hellaakoski’s Poetry. *Journal of Finnish Studies* Vol. 23. Nro 1, 17–40.
- Riikonen, H. K. 2014. *Nukun vasta aamuyöstä. Olavi Paavolainen 1903–1964*. Helsinki: Gummerus.
- Sarajas, Annamari 1965. Joel Lehtonen. Teoksessa Annamari Sarajas (toim.), *Suomen kirjallisuus V. Joel Lehtosesta Antti Hyryyn*. Helsinki: SKS, 42–66.
- Schilleman, Matthew 2013. Typewriter Psyche: Henry James’s Mechanical Mind. *Journal of Modern Literature* Vol. 36 No. 3, 16–7. Saatavissa: <http://dx.doi.org/10.2979/jmodelite.36.3.14>.
- Sullivan, Hannah 2013. *The Work of Revision*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Tarkiainen, Viljo 1940. Joel Lehtosen kirjalliselta alkutaipaleelta. *Virittäjä* Vol. 44. Nro 1–2, 1–23.
- Tarkka, Pekka 1969. Esipuhe. Teoksessa Joel Lehtonen, *Putkinotkon herra. Kirjeitä 1907–1920*. Toim. Pekka Tarkka, Helsinki: Otava, 7–18.
- 1982. Toimittamisesta. Teoksessa Joel Lehtonen: *Valitut teokset IV*. Toim. Pekka Tarkka. Helsinki: Otava, 407–409.
- 2009. *Joel Lehtonen I. Vuodet 1881–1917*. Helsinki: Otava.
- 2012. *Joel Lehtonen II. Vuodet 1918–1934*. Helsinki: Otava.
- Viollet, Catherine 1997. Écriture mécanique, espaces de frappe. Quelques préalables à une sémiologie du dactylogramme. *Genesis: manuscrits, recherche, invention* Vol. 10, 193–207. Saatavissa: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00079732>.
- 1999. Thérèse et Isabelle: le dactylogramme. *Roman 20–50* Vol. 28, 9–19.
- 2003. Une petite machine à re-monter le temps. *RITM* Vol. 28, 91–101. Saatavissa: <http://www.item.ens.fr/index.php?id=13772>.
- 2009. Ecrivains et machine à écrire: un corps à corps. Teoksessa Sabine Kraenker & Xavier Martin (toim.), *Actes de la rencontre internationale Corps et écriture, Helsinki 25–26 septembre 2008*. Helsinki: Université de Helsinki, département des langues romanes, 9–19.